

Тетяна ПАВЛІНЧУК

МОТИВ ВІДСУТНОСТІ У ТВОРЧОСТІ Т. ШЕВЧЕНКА

У статті досліджено характерний для творчості Т. Шевченка мотив відсутності – зображення подій та явищ, що не мають місця в теперішньому, але відбувалися в минулому чи, ймовірно, відбуватимуться в майбутньому. Відчуття дійсності, реальності явищ допомагають створити образи, що будуються за рахунок ствердження або заперечення, іронії, евфемізмів, раціоналізації, перебільшення ролі фатуму, добору відповідних лексичних одиниць, наповнених певним змістом, ідентифікації за допомогою слова (називання), переосмислення ролі присутності іншої особи в житті персонажа.

Ключові слова: *мотив відсутності, іронія, раціоналізація, ідентифікація, дар.*

Традиційно за письменниками, що стали виразником думок і настроїв епохи, закріпилося звання пророка. Не обминула така шана й Т. Шевченка – про пророчий характер його поезії розмислює, наприклад, С. Єфремов, пояснюючи здатність поетів до передбачення тим, що «своєю геніяльною інтуїцією, своїм крилатим натхненням справжній поет таки справді може входити [в] оті невиразні, сказати б, обривки духовних течій, що несвідомо для самих мас народних ще тільки зарождаються серед їх. Зародки ті ще не вилились у певні форми, не придбали виразного обличчя, і треба часу та й обставин добрих, щоб вони достигли й вирости в могучі потоки, що згодом колись понесуть, може, на своїх хвилях маси людності. Та поки що вони тільки підземними течійками прокладають собі шлях, непомітний і невидний звичайному окові, що не може пробити верхню кору звичайного життя й дослідити те, що глибоко під нею сховано».¹ Сприйняття текстів Т. Шевченка як пророчих сприяє своєрідний спосіб окреслення часу. Так, саме визначення адресата одного з послань – «І мертвим, і живим, і ненародженим...» – претендує на розширення меж існування твору та його автора й актуальності порушених проблем. Передбачення майбутнього є способом називання того, чого поки що не існує, але, ймовірно, може статися, тобто своєрідним

¹ Єфремов С. О. Шевченкознавчі студії / С. О. Єфремов. – К. : Україна, 2008. – С. 73.

коментарем дійсності, її оцінки, створенням уявного бажаного образу, який би, згідно з романтичною традицією, міг би змінити недобру дійсність. У поезії Т. Шевченка такі пророцтва стосуються і долі окремих людей та націй, і водночас є коментарями ліричних героїв з приводу власної долі: «А серце боліло, Ніби знало, що так буде, Сказати не вміло».² У будь-якому випадку пророцтво є називанням того, чого не існує, як дійсного.

У присвяті до поеми «Мар'яна-черниця» Т. Шевченко подає ремарку, яка допомагає зрозуміти його ставлення до дійсності: «На пам'ять того, що давно *минуло*»³ (тут і далі курсив наш. – Т. П.). У цьому випадку бачимо зворотній процес: дієслово у формі минулого часу називає дію чи явище, що відбувалися колись, але не мають місця в теперішньому. Їх так само не існує. Попри те настрої, з яким поет вдається до опису цих подій, опертя на власний досвід, сон, мрію, спогад, передбачення, самообман, використання художніх образів, що відображають, коментують, називають явища, яких насправді немає, спонукають ствердити їхню нематеріальну присутність. У цьому контексті доречно пригадати тезу Л. Фейербаха: «Вічним є те, що закінчується, коли настає кінець мені самому»⁴. Прийняття того, що минуло, за дійсне видається цікавим і малодослідженим явищем поезії Т. Шевченка, тому і є предметом дослідження цієї статті. Нашу увагу привернули художні прийоми, за допомогою яких автор оживив те, чого вже не існує: констатація браку того чи іншого явища, незнання, іронія, відсутність почуттів або відсутність у житті ліричного героя іншої особи, ідентифікація тощо.

Найпростіший спосіб ствердити відсутність чогось – заявити про це: «Тече вода в синє море, Та не витікає; Шука козак свою долю, А долі немає»⁵; «Нема раю на всій землі, Та нема й на небі».⁶ Варіантом самозахисту стало уникання називання негативних переживань. Так, увагу С. Єфремова привернуло те, що більшість Шевченкових тюремних поезій нічим не нагадують, що народилися за ґратами⁷, відображаючи контраст, яким «творча фантазія наперекір сумній дійсності малює йому картину тихого, спокійного щастя».⁸ Складнішим способом зображення неіснуючого є незнання

² Шевченко Т. Кобзар / Тарас Шевченко. – К. : Дніпро, 1967. – С. 399.

³ Шевченко Т. Кобзар... – С. 112.

⁴ Фейербах Л. Избранные философские произведения: В 2 т. – Т. 1 / Л. Фейербах. – М. : Госполитиздат, 1955. – С. 252.

⁵ Шевченко Т. Кобзар... – С. 11.

⁶ Там само. – С. 192.

⁷ Єфремов С. О. Шевченкознавчі студії... – С. 125.

⁸ Там само. – С. 126.

про подію, що відбувається або вже не відбувається. Таке за романтичною традицією блага незнання утримує психологічну напругу, викликає співчуття до дійових осіб. Читач є включеним у події твору і знає більше, ніж персонаж. Класичним прикладом може бути ілюстрація з поеми «Причинна»: «Ось і дуб той кучерявий... Вона! Боже милий! Бач, заснула виглядавши, Моя сизокрыла!»⁹ У поемі «Гайдамаки» свій відчай, викликаний викраденням Оксани, Ярема передає словами: «Чом я вчора, поки не знав, Вчора не загинув!».¹⁰ Незнання негативних фактів дійсності стає щастям для головних героїв. Натомість у поемі «Сліпий» незнання стає причиною анулювання почуттів: «Все минає. І ти слухаєш прочитаєш Вилиту сльозами Мою думу і тихими, Тихими речами Проговориш: «Я любила, Я його любила, І він не знав...»¹¹ Почуття, що були насправді, але про них не знали, наче не існували. У цьому контексті варто говорити про розсунення часових меж. Г. Грабович зазначає, що в історичних творах Т. Шевченка відбувається накладання минулого й теперішнього, щоб дати оцінку минулому й майбутньому: «І хоч згадка про Україну та її минуле спочатку виникає як другорядна подія, образ чи асоціація, вона неодмінно на правах структурної одиниці несе в собі зблиск теперішнього»¹². Проекцію на майбутнє спостерігає в баладі «Причинна» й Л. Бондар, називаючи цей перехід міфологічним часом, з «його циклічністю, колообігом, поверненням на круги своя: вічно буде могила, а на ній – кущ калини, а на калині – соловейко, вічно сходитиме місяць, вічно буде Дніпро, вічно виходитимуть з нього русалки, щоб залоскотати чергову жертву. Від миті до вічності – така часова амплітуда „Причинної“¹³, так глобально наповнена перша складова частина її хронотопу»¹³. Поетичний світ Т. Шевченка, на думку Г. Грабовича, відповідає моделі міфу, згідно з якою міф передає «універсальні цінності», а світ, зображений у ньому виходить за межі часу й конкретного простору.¹⁴ «Центральна, найпомітніша риса Шевченкового міфологічного мислення... полягає у синхронності витворюваного ним світу. Перед внутрішнім зором поета відмінності між минулим, теперішнім і майбутнім часто

⁹ Шевченко Т. Кобзар... – С. 10.

¹⁰ Там само. – С. 89.

¹¹ Там само. – С. 202.

¹² Грабович Г. Шевченко як міфотворець / Г. Грабович. – К.: Рад. письменник, 1991. – С. 43.

¹³ Бондар Л. Універсум «Причинної» / Л. Бондар // Слово і час. – 2005. – № 3. – С. 7.

¹⁴ Грабович Г. Шевченко як міфотворець... – С. 55.

стираються і навіть зникають.¹⁵

Не менш цікавим способом говорити про те, чого немає, є іронія. Так, мати звертається до Катерини («Катерина»): «Що, весілля, доню моя?»¹⁶ Після зустрічі з москалями Катерина дає їм характеристику: «І ви, бачу, люде!»¹⁷, – чим, власне, стверджує брак людяності. Людяність у творах Т. Шевченка асоціюється з образом серця, тому відкритість, ширість, широсердність рівнозначна наявності почуттів, а жорстокість – їх відсутності: «Ходи собі, мій голубе, поки не заснуло Твоє серце, та виспівуй»¹⁸ («Перебендя»); «Заворожи мені, волхве, Друже сивоусий! Ти вже серце запечатав, А я ще боюся. Боюся ще погорілу Пустку руйнувати, Боюся ще, мій голубе, Серце поховати».¹⁹

Мотив самотності та нещасливого (нереалізованого) кохання виливається в паралель **любов – смерть**, де любов обов'язково повинна закінчитися смертю закоханих. Смерть стає на перешкоді їхньому щастю: «Хіба було коли в світі, Щиро що кохались, Розійшлися, не взялися Й живими остались?»²⁰ («Сліпий»). Відсутність любові ототожнюється із самотністю, із відсутністю людини, яка б могла любити самотнього: «Но было *некого* любить...»²¹ («Гризна»); «*Ніхто* не зна мого раю...»²² («Сліпий»). У поезії «Не гріє сонце на чужині» Т. Шевченко знімає характерне для української мови подвійне заперечення: «Ніхто любив мене, вітав, І я хилився ні до кого...»²³ Зняття заперечної частки «не» в цьому випадку не забезпечує ствердження, оскільки відсутність любові й близької людини пояснює заперечний займенник «ніхто». Аналізуючи мотив самотності та вічного дівочтва в низці поезій Т. Шевченка («Якби мені, мамо, намисто», «І багата я...», «Полюбилася я...», «Породила мене мати...» тощо), К. Бусел називає ліричних героїнь, що не в змозі реалізувати свою природну мрію створити родину, відчуженими від суспільства, маргінальними²⁴, але нез'ясованими залишаються причини

¹⁵ Там само. – С. 60.

¹⁶ Шевченко Т. Кобзар... – С. 21.

¹⁷ Там само. – С. 27.

¹⁸ Там само. – С. 42.

¹⁹ Там само. – С. 190.

²⁰ Там само. – С. 114.

²¹ Там само. – С. 164.

²² Там само. – С. 201.

²³ Там само. – С. 288.

²⁴ Бусел К. Маргінальність романтичної особистості у «рольовій» ліриці Т. Г. Шевченка періоду заслання / К. Бусел // Літературознавчі обрії. Праці молодих учених. – Вип. 11. – К. : Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, 2006. – С. 167.

відчуження: чи то самотність є наслідком маргінальності, чи маргінальність – причиною самотності. Перед читачем розгортається замкнене коло, що не знаходить витоків самотності, а тільки підкреслює її передбачуваність, фатальність, неунікність.

Відсутність певних явищ у житті пояснюється також справжньою або умовною дійсністю. Так, евфемізми у поемі «Гайдамаки» вказують на те, чого ніколи не буде: «І титар *спить*... Не рано встане: *Навіки, праведний, заснує*».²⁵ Той самий прийом використано в описі поховання Гонтою своїх синів: «Де-де чуть – гукають Товариші гайдамаки; Гонта мов не чує, Синам *хату серед степу Глибоку буде*».²⁶

Називанням того, чого ніколи не буде, Т. Шевченко передає і стан безнадії в поезії «А нумо знову віршувать»: «Буду віршувати, Нудить світом, *сподіватись У гості в неволю* Із-за Дніпра широкого *Тебе, моя доле!*»²⁷ Натомість у поемі «Сліпий» Т. Шевченко дає життя тому, чого не буває, тим самим стверджуючи його можливість: «Бо не було того дива, Може, споконвіку, Щоб щаслива була жінка З сліпим чоловіком! От же сталось таке диво!»²⁸ «Офірне щастя»²⁹ не є вимушеністю чи «виходом із безвиході». Офірністю для Т. Шевченка є «передусім чин, спрямований на добровільне обстоювання істини і добра всупереч усвідомлюваним загрозам та особистим втратам».³⁰

Вартим уваги є також спосіб зображення несправжньої, вимряної дійсності. У поезії «Сестрі» Т. Шевченко описує зустріч, яка відбулася у сні: «Мій братику! моя ти доле!» І ми прокинулися. *Ти...* На панщині, а я в неволі!..³¹ Спільність, єдність, окреслена займенником «ми», руйнується протиставленням «ти» і «я», що в цьому випадку підкреслюють вимушену розлуку, відстань, кінець вимряної дійсності. У поемі «Гризна» Т. Шевченко проводить межу між уявним і справжнім таким поясненням: «*Детский сон Исчез, как голубь боязливый*»³². Щонайменше чотири лексеми вказують на дійсність, підпорядковану фантазії: мова йде про сон, що не відповідає дійсності; цей сон є дитячим, а отже, щирим, наївним, довірливим, тим, якому немає місця серед реального

²⁵ Шевченко Т. Кобзар... – С. 70.

²⁶ Там само. – С. 106.

²⁷ Там само. – С. 312.

²⁸ Там само. – С. 215.

²⁹ Яременко В. Офірність у Тараса Шевченка: християнський, історіософський, екзистенційний виміри / В. Яременко // Шевченків світ. Науковий щорічник. – Вип. 2.– Черкаси, 2009. – С. 85.

³⁰ Там само. – С. 86.

³¹ Шевченко Т. Кобзар... – С. 484.

³² Там само. – С. 158.

дорослого світу; сон порівнюється з голубом, птахом невинним, безборонним, що є символом духу, жертвовності, правда, голуб є боязливим, а отже, на жаль, бездіяльним. У чужому світі немає місця представлений вище дійсності. Нездатність знайти себе серед чужих підтверджує заявлена в поемі проблема неможливості ідентифікації: «И думал он: «Зачем я тут? И что мне делать между ними? Они все пляшут и поют, Они родня между родными, Они все равны меж собой; А я!...»³³.

Велику роль у визнанні й ідентифікації відіграє слово. Так, у поезії «Мені здається, я не знаю», написаній в Оренбурзі, Т. Шевченко говорить про забутий Богом простолюд. Роздумуючи над людським горем, автор відмовляє Богові в існуванні й тільки у хвилини читання поезій Лермонтова «...Собі хоч мало... оживу... Надію в серці привітаю, Тихенько-тихо заспіваю І бога богом назову».³⁴ Ословити, назвати – значить, ідентифікувати. Брак слова в поезії «Якби зустрілися ми знову» свідчить про неможливість майбутнього: «Якби зустрілися ми знову, Чи ти злякалася б, чи ні? Якеє тихее ти слово Тойді б промовила мені? Ніякого»³⁵. Ідентифікація, забезпечена словом, – знак існування, присутності буття. Дещо іншого характеру набуває усвідомлення існування людини. Так, у поемі «Катерина» бачимо зміну ролей. До чоловіка, котрий раніше був коханим, жінка звертається словами «Мій батечку, мій братику! Хоч ти не цурайся! Наймичкою тобі стану...»³⁶. Бути – означає бути поряд із іншою людиною: «Покинь мене, забудь мене, Та не кидай сина».³⁷

У поезії «Мені однаково» неприсутність визначається відсутністю сліду: «В неволі, плачучи, умру, І все з собою заберу, Малою сліду не покину На нашій славній Україні, На нашій – не своїй землі».³⁸ Сум за зникненням доброї людини спостерігаємо в поемі «Тризна». Її відсутність серед живих ніби пояснюється чи виправдовується присутністю в іншому місці: «Но ангела не доставало У вечного царя царей».³⁹ Натомість у поемі «Титарівна» життя, існування, присутність злочинця стає фальшивим покаранням: «Ото він самий! *Покарав* (?) Його Господь за гріх великий Не смертію! – він буде *жить*, І сатаною-чоловіком Він

³³ Там само. – С. 162-163.

³⁴ Там само. – С. 418.

³⁵ Там само. – С. 334.

³⁶ Там само. – С. 31.

³⁷ Там само. – С. 31.

³⁸ Там само. – С. 267.

³⁹ Там само. – С. 157.

буде по світу ходить...»⁴⁰. Його життя є не покаранням, а має вигляд несправедливо отриманого дару. Феномен дару, подарунка як вияву любові простежується в поезії «На великдень, на солоні»: у гурті дітей кожен хвалиться матеріальною річчю, котра повинна підтвердити любов. Матеріальне є дійсним: сорочка, стьожка, стрічка, смушева шапка, чобітки, свитка. Сирота заявляє про подарунок, якого фактично немає, який не має матеріальної цінності, а існував тільки як явище: «– А я в попа обідала».⁴¹ У цьому контексті доречними були б розмірковування Ж. Дерріди щодо феномена дару: «... дар не повинні як дар сприймати ні той, хто отримує дар, ні той, хто дарує»⁴²; «...дар може бути, якщо його немає».⁴³

У поезіях Т. Шевченка років заслання простежується яскраво виражений мотив самотності та туги за близькими людьми. Біографи свідчать, що туга підсилювалася тим, що поет не отримував листів із України. Листи повинні були б засвідчити взаємну присутність людей у житті. С. Єфремов констатує, що «з Шевченка був акуратний і пильний кореспондент. Писав він листів багато і охоче, особливо до деяких, найбільш улюблених кореспондентів, як Лизогуб, Рєпніна, Кухаренко, М. Лазаревський, Щепкін, В. Шевченко»⁴⁴. У листі до Кухаренка 1857 року читаємо: «Я сам думав, що я вже зледащів, захолюнув в неволі. Аж бачу – ні. Нікому було тільки огню положити під моє горем недобите старе серце... Довго я читав твій лист, разів з десять чи не більше, та дочитався до того, що в мене не тільки очі – серце заплакало, мов та голодна дитина».⁴⁵

У поезії «І знов мені не привезла» автор удається до раціоналізованого пояснення причини, з якої немає листів: «Вони з холери повмирали; А то б хоч клаптик переслали Того паперу».⁴⁶ Така важлива і одночасно неможлива причина з одного боку виключає непотрібність ліричного героя, з іншого, оскільки абсурдність пояснення є очевидною, – підкреслює самотність. Така раціоналізація є самообманом, витворенням того, чого немає. Про самообман як спосіб полегшити страждання від дійсності говорить ліричний герой поезії «Не нарікаю я на бога»: «Не нарікаю ні на

⁴⁰ Там само. – С. 330.

⁴¹ Шевченко Т. Кобзар... – С. 398.

⁴² Дерріда Ж. Дарувати час / Ж. Дерріда. – Львів : Літопис, –2008. – С. 22.

⁴³ Там само. – С. 47.

⁴⁴ Єфремов С. О. Шевченкознавчі студії... – С. 351.

⁴⁵ Там само. – С. 350.

⁴⁶ Шевченко Т. Кобзар... – С. 371.

кого. Я сам себе, дурний, дурю, Та ще й співаючи».⁴⁷

Розглянуті вище твори Т. Шевченка дають можливість простежити характерний для його творчості мотив відсутності – прийняття подій і явищ, що відбувалися колись, за дійсні. Апелюючи до власної пам'яті, спогадів, уяви, снів, раціоналізації, іронії тощо, ліричний герой вибудовує нову картинку дійсності. Ці «пророцтва навпаки» є спробою висловити власні бажання та наблизити негативні реалії до щасливого минулого.

Татьяна Павлинчук

Мотив отсутствия в творчестве Т. Шевченко

В статье исследуется характерный творчеству Т. Шевченко мотив отсутствия – изображение событий и явлений, которые не имеют места в действительности, но происходили в прошлом или, вероятно, будут происходить в будущем. Ощущение действительности, реальности явлений помогают создать художественные образы, которые строятся за счет утверждения или отрицания, иронии, эвфемизмов, рационализации, преувеличения роли фатума, подбора соответствующих лексических единиц с определенным смыслом, идентификации при помощи слова (называние), переосмыслении роли присутствия другого человека в жизни персонажа.

Ключевые слова: мотив отсутствия, ирония, рационализация, идентификация, дар.

Tetyana Pavlinchuk

The motif of absence in T. Shevchenko's works

The article examines the typical for Shevchenko's works motif of absence – description of events and phenomena, which are not happening in present, but which have taken place in the past or probably will happen in the future. The feeling of reality of phenomena is effected owing to artistic images, which are created with the help of affirmation or objection, irony, euphemism, rationalization, exaggeration of the role of fate, addition of lexical units, filled with certain sense, word identification (naming), reinterpretation of the role of presence of other individual in the life of a character.

Key words: the motif of absence, irony, rationalization, identification.

⁴⁷ Там само. – С. 516.